

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

1-(24)2023

Bakı – “Elm və təhsil” – 2023

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 19 may 2023-cü il tarixli (protokol № 2)
qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:
Rafael Hüseynov,
akademik

Redaksiya heyəti:

Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Bəşirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Paşa Kərimov, filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent, AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuza Melvil, doktor, Kembridj Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campieryo Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boesoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zemfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünaslıq doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya

Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 1 (24)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2023, 120 s.

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər “risalə” adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə “Risalə” adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarlı ilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünaslıq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. “Risalə” elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünaslıq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin “Mətbu nəşrlərin reyestrinə” daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, “Risalə” elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№1.2023(24)

Mündəricat

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael.

Köç ədəbiyyatının Azərbaycan fenomeni: Vətəndən Vətənə mühacirətin bədii və elmi irsi
doi.org/10.30546/2702-0034.1.24.2023.7

BAXŞIYEVA Ülkər.

Nizaminin “Leyli və Məcnun” məsnəvisi və “hami-ovçu” arxetipindən istifadə məsələləri
doi.org/10.30546/2702-0034.1.24.2023.21

DƏMİROVA Cəmilə.

İbn əl-Qatta və onun “Əd-durra əl-xatira” antologiyası
doi.org/10.30546/2702-0034.1.24.2023.28

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

DADAŞOVA İlahə.

Şahin Fazilin “Divan”lar silsiləsində “Beşinci divan” strukturu, tematikası və ideya istiqamətləri
doi.org/10.30546/2702-0034.1.24.2023.39

MƏMMƏDLİ Şərqiyə.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında folklor motivləri: forma və janr kontekstində
doi.org/10.30546/2702-0034.1.24.2023.50

MƏHƏRRƏMZADƏ Tamilla.

Məmmədəğa Sultanovun şeir yaradıcılığı (XX əsrin 30-cu illərinin dövrü mətbuat materialları əsasında)
doi.org/10.30546/2702-0034.1.24.2023.60

MUSTAFAEVA Göyərçin.

Çağdaş uyğur ədəbiyyatının şəhid şairi Lütfulla Mütəllib yaradıcılığında milli mücadilə
doi.org/10.30546/2702-0034.1.24.2023.69

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

ABDULXALİKOV Firdavs.

Миниатюры Камал Ад-Дина Бехзада на «Хамсе» Низами Гянджеви – бесценные шедевры восточного изобразительного искусства
doi.org/10.30546/2702-0034.1.24.2023.83

QƏDİROVA Afət.

Həyatının mənasını xalqa xidmətdə görən dahi
doi.org/10.30546/2702-0034.1.24.2023.94

BABANLI Tomiris.

Kitablara bağlı ömür
doi.org/10.30546/2702-0034.1.24.2023.102

Rafael HÜSEYNOV
Filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü
rafaelhuseyn@yahoo.com

KÖÇ ƏDƏBİYYATININ AZƏRBAYCAN FENOMENİ: VƏTƏNDƏN VƏTƏNƏ MÜHACİRƏTİN BƏDİİ VƏ ELMİ İRSİ

Açar sözlər: Azərbaycan mühacirəti, sürgün ədəbiyyatı, məhbəs ədəbiyyatı, əsirlik ədəbiyyatı, Güney Azərbaycan, Milli Hökumət, Quzey Azərbaycan, vətəndən vətənə mühacirət, Balash Azeroglu, Madina Gulgun, Sohrab Tahir

Keywords: Azerbaijani emigration, literature of exile, literature of prison, literature of captivity, South Azerbaijan, North Azerbaijan, emigration from homeland to homeland, Balash Azeroglu, Madina Gulgun, Sohrab Tahir

Ключевые слова: Азербайджанская эмиграция, литература ссылки, тюремная литература, легионская литература, Южный Азербайджан, Национальное правительство, Советский Азербайджан, эмиграция с Родины на Родину, шахским режимом, разделение Родины, Балаш Азероглу, Мадина Гюльгюн, Сохраб Тахир

Giriş

Mühacirət “hicr” sözündəndir. Hicr, hicran ayrılıqdır, həsrətdir. Elə “köç” də ayrılmaqdır, yurd yerini dəyişməkdir. Yaşamağa alışdığın bir yeri tərk edərək bəlkə ondan qat-qat rahat bir məkana köç etsən də, çox keçmədən köhnə yerlər səni gizli və sirli cazibəsiylə özünə doğru çəkir. Təzə yerin nə qədər gözəl olsa da, oradakı firavan illərinin üstünə nə qədər illər artsa da, oralar axıradək səninçün qurbət olaraq qalır, qəribsəmə, xiffət daimi müşayiətçin olur. Böyük ədəbiyyat sevincdən, fərəhdən daha əvvəl böyük kədərdən doğur və mühacirət içində ağrı, üzüntü, nisgil daşıyan bir gedişat olduğundan onun doğurduğu ədəbiyyatda da bu duyğular üstünlük təşkil edir. Və ayrılıq da elə bir hissdır ki, daim insanı qovuşmaq, birləşmək haqqında düşünməyə sövq edir. İstənilən mühacirət və onun doğurmuş olduğu ədəbiyyat yalnız keçmiş haqqındakı xatirələr deyil, həm də gələcək barədə düşüncələrdir. Dünən itirdiklərimizi və çəkdiklərimizi, başımızdan keçmiş bütün bəlaları və sıxıntıları yaxşı bildikcə sabah onların təkrarlanmasının qarşısını almaqçün də, hətta belə umulmaz hadisələr yenə baş verərsə, növbəti çətin sınaqlara daha hazırlıqlı olarıq. Azərbaycan xalqının minillərə sığan tarixi həm də müxtəlif mühacirətlərin tarixi deməkdir ki, onların sırasında XX əsrdə baş vermiş Güney Azərbaycandan Quzey Azərbaycana mühacirət müstəsna yer tutur.

Müxtəlif tarixi səbəblərdən doğma yurddan ayrı düşənlərin qurbətdə yaratdığı bədii ədəbi irs artıq müəyyən qədər oturmuş “emiqrant”, “mühacirət”, “köçmən” ədəbiyyatı terminləri ilə nişan verilsə də, biz “köç ədəbiyyatı” deyimini daha münasib sayırıq.

Köç ədəbiyyatının yaşı çoxdur, əsrlər öncə olduğu kimi, bu gün də mühacirətdə yaranan ədəbiyyat var. Ancaq köçdən köçə fərq olduğu kimi, qurbətlərdə yaranan ədəbiyyatdan ədəbiyyata da fərq var. Bu gün də kimlərsə doğulub boya-başa çatdıqları yerlərdən uzaqlarda, xarici ölkələrdə ömür sürməkdədir və onların arasında

da qələm sahibi olanlar var. Lakin heç də onların hamısının yaradıcılığı peşəkar mənada köç ədəbiyyatı – mühacirət ədəbiyyatı deyə nişanladığımız bölgüyə daxil edilə bilməz. Kimsə vətəmindən öz istəyi ilə ayrılaraq hansısa ölkədə yaşamağı könüllü seçibsə, onun doğma yurda get-gəllərinə heç bir maneə yoxdursa, bu səfər nə qədər uzun çəksə, lap ömür boyu davam etsə də, mühacirət deyildir. Mühacirət müəyyən ictimai-siyasi gedişatın nəticəsi kimi ortaya çıxırsa, insan məcbur qalaraq yurdunu tərk edirsə və o şəxs əgər ədəbi istedad sahibidirsə, yazdıqları da mücərrəd mövzularda yox, ənənəvi mühacirət ədəbiyyatına xas məqamları əks etdirsə, bu halda həmin irs köç ədəbiyyatı çərçivəsində baxılmağa uyğundur. Köç ədəbiyyatının başlıca özəlliyi onun qürbətdə yaranması və hətta hansısa mühacir tərəfindən də doğrulması deyil, bu mətnlərin həmin icbari köçün tarixi, mahiyyəti, sıxıntıları ilə bağlı ədəbi sənədə, poetik və ya prozaik illüstrasiyaya çevrilə bilməsidir.

El dilində dolaşan və Mövlana Füzulinin ədəbi və insani taleyinə aid edilmiş bu beyt elə köç ədəbiyyatı müstəvisində seyr edilərkən də düşündürücüdür:

**Füzuli dərd əlindən dağə çıxdı,
Dedilər, bəxtəvər yaylağə qalxdı.**

XX-XXI əsrlərin görkəmli Azərbaycan nasirləri Çingiz Hüseynov və Rüstəm İbrahimbəyovun ömürlərinin böyük hissəsi Vətəndən kənarda yaşanıb. Rüstəm İbrahimbəyovun ABŞ-da, Moskvada evi, ikili vətəndaşlığı da vardı. Ara-sıra Azərbaycana gəlirdi, amma daha çox oralarda yaşayırdı. Ancaq hətta bir ara Vətənə gəlişinə müvəqqəti maneələr ortaya çıxanda da o, mühacir deyildi, yazdığı da əksərən Azərbaycanın müasir həyatı ilə bağlı lirik-psixoloji əsərlər idi, bütövlükdə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi idi (Buradaca mən bir ümumi səciyyəli, köç ədəbiyyatının özünəməxsusluğu ilə əlaqədar başqa bir dəyərləndirməmi də diqqətə çatdırmaq istədim. Mənə görə, köç ədəbiyyatı mahiyyətə məxsus olduğu xalqın bütöv ədəbiyyatına aiddirsə də, həmin ədəbiyyatın ayrılmaz yox, ayrılmış tərkib hissəsi, həmin ədəbiyyat içərisində özəl bir ada kimidir). Ya ilk gəncliyindən Moskvada yaşamış, son illərdə isə, belə hiss olunur ki, artıq birdəfəlik İsraildə məskunlaşmış Azərbaycan yazıçısı Çingiz Hüseynov da bunca uzun qürbət ömrünə baxmayaraq, mühacir də deyil, yaratdığının da köç ədəbiyyatına daxil yoxdur. O, təpədən-dırnağa sırf Azərbaycan yazıçısıdır, Azərbaycanda yaşayıb-yazan digər böyük yazıçılardan bugünəcən doğurduğu irs baxımından seçilmir. Yəni onun yaradıcılıq özünəməxsusluqları, öz fərdi üslubu, istedad səviyyəsi başqa məsələdir, söhbət bu yaradıcılığın ümumi Azərbaycan ədəbi-bədii prosesinə mövzu, məzmun, fəlsəfəsi, təbliği və təqdir etdiyi dəyərlər şəbəkəsinə minbir belə bağlılığından, onunla qaynayıb-qarışmasından gedir.

Zamanında indiki Ermənistan ərazisində olan Göyçə mahalı Azərbaycan torpaqları idi və həqiqət indi xəritələrdən bütövlüklə silinmiş coğrafi adlarda da görünməkdəydi. Azərbaycanlıların Ermənistandan zorla çıxarılmasının növbəti müdhiş dalğası 1947-48-ci illərdə coşmuşdu və on minlərlə soydaşımız oradan dövlət səviyyəsində zorla ən qısa müddətdə çıxarılaraq Azərbaycana sürgün edilmişdi. Ora da onlar üçün Vətən idi, artıq Ermənistana daxil ərazilərdisə də, orada Vətəndəki kimiydilər. Ancaq Azərbaycana deportasiya edilmiş həmin insanlar üçün bura, təbii ki, ikiqat Vətən idi. Ancaq onlar həm də mühacir idilər, çünki əsrlərcə onların olmuş torpaqlardan siyasətin gücü ilə zorən xaric edilərək, bir daha oradakı doğma ev-əşiklərinə qayıtmamaq şərti ilə rəsmən vətəndaşı olduqları bir respublikadan başqa

bir respublikaya köçürülmüşdülər. Ömrü indiki Ermənistandakı həmin qədimi yurd yerlərində ötmüş Aşıq Ələsgər vaxtilə o yerdəki yaylaqları tərənnüm edən zərif misralar qoşub-düzmüşdü, ancaq XX əsrin ortalarında Ermənistandan Azərbaycana qovulan Ələsgər nəvələrinin arasında da şairlər, aşıqlar vardı və onlar indi gəlib düşdükləri arandan da, dağdan da, qışlaqdan da, yaylaqdan da yazırdılar və bu, sırf mühacirət ədəbiyyatı idi. Çünki bu yazılarda tarixi vətənlərinə köçürülsələr də, onlara doğma olan yurddan ayrı düşmüşlərin həsrəti, xiffəti vardı. Buradakı yaylağa qalxanda yazdıqlarında da sətirləri sızlayırdı, buradakı düzlərə enəndə də qoşduqları qan ağlayırdı. Artıq toplanaraq sıra-sıra kitablara çevrilmiş həmin irs dünya mühacirət ədəbiyyatı tarixindəki nadir hadisənin – Vətəndən Vətənə icbari mühacirətin yaratdığı kədərli köç ədəbiyyatıdır.

Köç ədəbiyyatının bu çeşidini tarix Azərbaycana bir başqa görsənişdə də qismət etdi.

Onbirinci yüzilin görkəmli təsəvvüf şairi və alimi Baba Tahir Üryanın məşhur dübeytisindəki *“Müsəlman üç dərdə oldu giriftar – Qəriblik, əsirlik, bir də qəm-i yar”* misraları Azərbaycan ədəbiyyatının son min ilə yaxın yolu boyunca mövzu və istiqamətmüəyyənləşdirici düsturlardan birinə çevrilmiş, sanki milli ədəbiyyatın digər mövzuları da bu üç xəttin ətrafında irəliləyib inkişaf etmişdir.

Orta çağ Azərbaycan ədəbiyyatı ənənəvi olaraq üç aparıcı dildə – türkcə, farsca, ərəbcə yaradılmışdır və bu çoxdillilikdə klassik təhsil sisteminin özəlliklərinin təsiri varsa da, başlıca səbəblərdən biri də elə mühacirlik, ölkədən kənarda yazıb-yaratmaq məcburiyyətidir. 100 ilə yaxın ömür yaşamış və həyatı uzunluğunu səfərlərdə olmuş XIII əsrin görkəmli şairi Zülfüqar Şirvani qəsidələrindən birində altı dildə nəsr və nəzm yazdığını xəbər verir. Belə çoxdilliliyi şərtləndirən ilk əsas səbəb qələm adamının düşdüyü mühitdə anlaşımaq ehtiyacı idi [27, 87-108].

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatına xas çoxdillilik də özlüyündə köç ədəbiyyatının sabit xüsusiyyətlərindən biri kimi qavranıla bilər.

Ancaq orası da nəzərə alınmalıdır ki, hətta qütbətdə də Azərbaycan ədəbi mühiti bəzən elə sıxlığa malik olmuşdur ki, yaddilli mühitdə də öz dilində yaranan ədəbiyyatın adasını doğurmağa, ətrafına çox insanı cəlb etməyə müvəffəq olmuşdu. XIII yüzildə Əsfərainli İzzəddin Həsənoğlu Misirdə ədəbi fəaliyyətdə idi. Və belə məlum olur ki, türkcə doğurduğu irsin elə onun ətrafında yetərinə çox oxucusu varmış. Amma şair gedişatı izlədikcə narahatlıq da keçirir ki, ola bilsin, gələcəkdə burada anadilli şeirimizin “alıcısı” azala bilər. Ona görə də bu ehtiyatlandığı həqiqəti şeirinə gətirirdi: *“Şəha, şirin sözün qılar Misirdə bir zaman kasid, Nə kasid? Kasid-i qiymət. Nə qiymət? Qiymət-i şəkkər”*.

XVI yüzildə Hindistanda yaşayıb-yaradan, hətta dövlət pillələri ilə yüksələrək bir müddət Moğol imperiyasının faktiki başçısına da çevrilmiş Məhəmməd Bayram xan hər halda oralarda həm də köç ədəbiyyatının incilərini doğururdu və həmin ovqat şeirlərində birbaşa ifadəsiylə də əksini tapmışdı:

**Bayrama bəsi gəriblik kar etti,
Qürbət anı xar u zar u bimar etti [27, 145].**

Azərbaycan qələm adamının və bütövlükdə Vətəndən ayrı düşmüş Azərbaycan insanının doğurduğu ədəbi nümunələrin tarixi həm də xalqın siyasi taleyinin güzgüsü kimidir. Köç ədəbiyyatı zümrəsinə daxil edilə biləcək “Sürgün ədəbiyyatı”ımızı,

“Məhbəs ədəbiyyatı”ımızı, “Əsirlik ədəbiyyatı”ımızı araşdıranda adları böyük ədəbiyyatın səhifələrində yaşamağa layiq onlarla imzaya rast gəlirik.

Hər biri müfəssəl araşdırılmağa layiq bu səmtlərin başqa xalqların ədəbiyyatlarında olması istisna deyil. Ancaq Azərbaycan köç ədəbiyyatına xas bir istiqamət var ki, bu, sırf Azərbaycan xalqının tarixindəki zorla ikiye bölünmək faciəsi ilə bağlıdır və bölünməyin bu tərz, mühacirətin bu çeşidi başqa xalqlarda məhz bu şəkildə rast gəlinmədiyindən bu tipli ədəbiyyat da bənzərsizliyi ilə seçilməkdədir.

Azərbaycanın bir ərazi və xalq olaraq ikiye parçalanması 1813 və 1828-ci illərin hadisəsi idi. Ancaq 1945-ci il dekabrın 12-də Azərbaycan xalqının həyatında ən əlamətdar hadisə baş verdi. Güney Azərbaycanda Milli Hökumət quruldu və 1 il sürən varlığı boyunca xalqın müstəqil inkişafı üçün böyük işlər görməyə müvəffəq oldu. Həmin çərçivədə ədəbiyyat və mədəniyyət də Güneydə ciddi irəliləyişlərə və tərəqqiyə yetdi [40]. Bunun təməlinə dayanan vacib amillərdən biri o idi ki, həmin dövrdə Cənublu və Şimalı ədəbi qüvvələr birgə idilər, sıx əməkdaşlıq şəraitində çalışırdılar. Lakin 1946-cı ilin 12 dekabrında, elan edildiyi gündən düz 1 il keçəndə süquta uğrayan Azərbaycan Milli Hökumətini qurmaq və yaşatmaq yolunda mübarizə aparmış minlərlə insan faciələrlə üzləşdi. İranda şəhlik rejimi tərəfindən on minlərlə azərbaycanlı dar ağacından asıldı, həbsə atıldı, sürgün edildi. Minlərlə azadlıq mübarizini isə qaçılmaz ağır cəzalardan və ölümdən xilas edən sayılı günlər içində Arazı keçərək Sovet Azərbaycanına gəlmələri oldu. Bu, mahiyyətə mühacirət idi. Amma Vətəndən Vətənə, o Azərbaycandan bu Azərbaycana köç idi. Ancaq Güney Azərbaycan İranın, Quzey Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibində idi. Qapalı sərhədlər, SSRİ-yə köç etmişlərin İranda şəhlik rejimi tərəfindən təqib edilməsi, nə şəkildəsə geri qayıdarlarsa mütləq həbsə alınacaqları təhlükəsi o tərəfdəkilərlə bu tərəfdəkilərin arasındakı bilavasitə əlaqələri istisna edirdi. 40 il boyunca – İranda şah devrilənə, idarəçilik sistemi dəyişilənədək o tərəflə bu tərəfi bağlayan başlıca körpü ədəbiyyat idi. Sovet Azərbaycanına sığınmış və İranda Azərbaycan Milli Hökumətinin fəalları sırasında yer almışlar arasında bir silsilə görkəmli ədiblər yetişdi. Sovet Azərbaycanında ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərmiş Mirzə İbrahimov, Məmmədağa və Rəhim Sultanovlar, Mir Cəlal, Mübariz Əlizadə və bir çox başqaları da əslən Güneydən idilər. Lakin onların mühacirliyi ilə 1946-cı ildən sonra bu taya köç etmişlərin taleyi də, ədəbi statusu da tam fərqlidir. O insanlar XX əsrin əvvəllərində bu taya pənah gətirmiş, vətəndaşlıq almış, mahiyyətə buralı olmuşdular. Lakin Balas Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Hökumə Billuri, Söhrab Tahir, Əli Tudə və həmin qafildən olan bir çox başqaları Sovet İttifaqında sonacan yerli pasportu olmadan, “siyasi pənahəndə” kimi yaşadılar. Onların hamısının əsas mövzusu bütün yaradıcılıqları boyu Vətənin ikiye parçalanması, xalqın bölümlənməyi, Güney həsrəti oldu. Onların doğurduğu ədəbi irs Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının doğma Vətəni içərisində doğma Vətənin o biri hissəsindən keçilməz siyasi çəpərlərlə ayrılmanın poetik və prozaik salnaməsinə çevrildi. Onların arasından çıxmış, həm də ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan, amma daha çox elmi araşdırmalara meyil edən Həmid Məmmədzadə, Qulamhüseyn Beqdeli, Cəfər Müciri, Firuz Sadıqzadə, Əbülfəz Hüseyni həmin təkrarsız ədəbiyyatın elmi mənzərəsini dəqiq təsvir etmək, Güneydə davam edən ədəbi prosesi bu taya çatdırmaq yolunda gördükləri çox gərəqli işlərlə yanaşı ərəb və fars dillərində yaradılmış milli klassik ədəbiyyatın tədqiqi və xalqa təqdimi baxımından da misilsiz xidmətlər göstərdilər.

İrandakı 1946-cı il 21 Azər devrilişindən sonra güllələnən, dar ağacından asılanların sayı iyirmi beş mindən çox idi, yüz mindən çox insan isə həbsə atıldı, sürgünlərə göndərildi, amansız təqiblərə məruz qoyuldu. 1926-cı ildə buraxılmış “Böyük Sovet Ensiklopediyası”nın yazmasınca, 1925-ci ildə Quzey Azərbaycanda, ya Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında 45.028 nəfər İranda doğulan şəxs yaşamaqda idi (səh. 641). Onlardan bir çoxu 1938-ci ildə sovet dövlətinin apardığı on günlük əməliyyat nəticəsində İrana keçdi, müəyyən hissəsi də vətəndaşlığı qəbul edərək burada qaldı. Ancaq 1946-cı ilin 12 dekabrında Seyid Cəfər Pişəvərinin [18, 456-458] rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutundan sonra bu taya keçən on mindən çox güneyli artıq tam başqa tale və statusa malik oldu.

İran Azərbaycanı onların dünyaya göz açdıqları, bu mühacirətə qədər həyatlarını sürdükləri ata-baba yurdu idi. Quzey Azərbaycan – qərrib olduqları, əksəriyyətinin ilk dəfə qədəm basdıqları torpaq da doğma Vətən idi, Azərbaycan idi, lakin onlar burada qərrib idilər, həm də buralı olub qalmaqçün yox, müvəqqəti gəldikləri, tezliklə geri dönəcəkləri gümanında idilər. Fəqət bu “müvəqqəti” gəliş yarım əsrədək uzandı, onlar buradakı həyata qaynayıb-qarıxdılar, burada qərrib olmadıqlarını duyduqlar, ancaq sonacan da mühacir olaraq qaldılar, sıralarından çıxan bir çox parlaq qələm sahiblərinin yaratdığı da əsl köç ədəbiyyatı kimi tarixləşdi. Bu taya ilk gəldikləri vaxtdan ta sonacan 21 Azər onların şeirinin baş mövzusu olaraq qaldı. Hələ Güneydən ayrılığın başlanğıc dövrü idi və Aşıq Hüseyn Cavan “Bu gün həm fəxrimdır, həm vüqarımdır” adlı şeirində belə arzulayırdı:

**Bax bu gün yağını biz saldıq taxtdan,
Bax bu gün qanıçən düşdü növraqdan,
Bax bu gün nur aldıq biz bir çıraqdan,
Bu gün həm fəxrimdır, həm vüqarımdır.**

**...Ey şanlı firqəmiz, sən buyur bizə,
Biz də qanad çalaq, düşək Təbrizə...
Təbrizin gecəsi dönsün gündüzə,
O mənim öz yurdum, öz diyarımdır.**

**Mən Cavan Hüseynəm, sazım döşümdə,
Yağılar tab etməz mərd döyüşümdə.
Təbrizdə dostlarla ilk görüşümdə
Saz çalıb-oxumaq arzularımdır [3, 15-17].**

Daha əvvəl, yenə indiki kimi sərhədlərin keçilməz olduğu, o tayla bu tayın yollarının qapalı vaxtlarında indi pənah gətirdiyi Quzeydən Güneyə üz tutaraq söylədiyini o vaxt eyni həsrət və ümidlə Güneydən Quzeyə boylanaraq, 1942-ci ildə Təbrizdə, Şimali Azərbaycandakı aşıqlara müraciətlə söyləmişdi:

**Cənub aşıqları arzular sizi,
Tarix ayırmasın heç sizdən bizi,
Bir gəzək Bakını, bir dəTəbrizi,
Könül mətləbinə nail olanda.**

**Cavan Hüseyn sizi yada gətirər,
Düşəndə yadına ürək titrəyər,
O gün gələr bizi sizə yetirər,
Danışarlıq biz qol-boyun olanda [3, 50].**

O gün gəldi, qol-boyun da oldular, birgə çalıb-çağırdılar, amma sonra yenə araya ayrılıq düşdü:

**Baxdım Ərkin qalasına,
Nagah doldu gözüm, Təbriz!
Sənin yaralı sinəni
Yaxşı gördüm özüm, Təbriz!
...Qorxmırlıq ağ kəfəndən biz,
Əl çəkmərik vətəndən biz,
Ayrılmırlıq heç səndən biz,
Sən bizimsən, bizim Təbriz! [2, 63]**

Güney Azərbaycandan Quzeyə Milli Hökumətin bir illik fəaliyyətindən sonra sığınmışlar arasından çıxan şairlərin ən şöhrətlisinə çevrilmiş Balaş Azəroğlu ömrünün sonlarına doğru qələmə aldığı xatirələrində hələ 21 Azərdən əvvəl, 1940-cı illərin birinci yarısında Təbrizdə otaylı-butaylı ədəbi qüvvələr arasında sıx əlaqələr olduğunu yada salaraq belə yazırdı: “Təbrizdə “Şairlər məclisi”nin rəsmi üzvü olmuşdum. Ərdəbildə də “Şairlər məclisi”miz vardı.

...Bir gün “Vətən yolu” redaksiyasında Cəfər Xəndan Ərdəbil şairləri ilə Təbriz şairlərinin görüşünü keçirmək istədiyini bildirdi.

Şeirlər oxundu, ədəbi söhbətlər oldu, yadda qalan görüş keçirildi” [9, 94].

O dövrdə “Şairlər məclisi”nin iki toplusu da buraxılıb. Həmin topluların buraxılmasının təşkilatçısı Quzey Azərbaycana gələn ədəbi qüvvələr olsa, topluya önsöz kimi qəbul edilə biləcək məqaləni Bakıdan ezam edilmiş Cəfər Xəndan yazsa da [40, 18-22], digər şeiri gedən müəlliflərin hamısı Güneylilərdir. Bu şeirlərin bir çoxunda əsas mövzu Vətənə sevgidir və bu poeziya nümunələri ruhca elə Quzeydə yaranan vətənpərvərlik şeirləri ilə həmahəngdir [40]. Lakin cəmi iki il keçəcək, bu toplularda şeirləri gedənlərin neçəsi mühacirə çevriləcək, Quzey Azərbaycana keçəcək, yenə yazıb-yaratmaqda davam edəcək, lakin onların vətənçi şeirlərinin fəlsəfəsi dəyişəcək, o əsərlərdə yurd sevgisi, azadlıq eşqi ilə yanaşı mühacirlik acısı, təzədən köhnə yurda qayıtmaq istəyi daimi yer tutacaq.

1940-cı illərin birinci yarısında güneyli şairlərin ən məşhuru olmuş, Milli Hökumət dönəmində maarif naziri vəzifəsini daşımış, alovlu istiqlal şairi kimi sevilmiş Məhəmməd Biriya otaylı şairlər sırasından Bakıda şeirlər kitabı nəşr olunan ilk söz ustası idi. 1946-cı ildə Quzey Azərbaycana mühacirətdən sonra onların arasındakı şair və yazıçılara qardaş köməyinin bir istiqaməti də kitablarının çapı idi və təbii ki, yenə ən ilk müraciət edilənlərdən birincisi Biriya olmuşdu. Ancaq Sovet İttifaqına gəldikdən sonra siyasi baxışlarında ciddi dəyişmələr baş vermiş Məhəmməd Biriya ona kitabının nəşr üçün plana salındığı, vaxtilə nəşr edilmiş kitabına yeni şeirlər də əlavə edərək nəşriyyata təqdim etməsinin lazım olduğu bildiriləndə razılaşmamışdı, “o şeirlər mənimki deyil” söyləmişdi, çox keçmədən antisovetizmdə suçlu bilinərək tutulmuşdu, on il həbs cəzası kəsilərək Sibirə göndərilmişdi. Lakin digərləri onlarçün açılan qapıdan istifadə etmişdilər, 1950-ci

illərdə bir-birinin ardınca Sovet Azərbaycanının müasir poeziyasında yeni imzalar oturmağa başlamışdı. Mədinə Gülgünün “Sülhün səsi” [22], Hökumə Billurinin “Şeirlər” [11], Söhrab Tahirin “Bulaq” [42] kitablarıyla ədəbi dövriyyəyə yalnız yeni imzalar gəlmirdi, həm də yeni mövzu, Vətən həsrəti, bitməz mühacirlik ağrıların poeziyamızda tədricən sabit xəttə çevrilməsi başlanırdı.

Balaş Azəroğlu o çağları artıq XXI yüzilin başlanğıcında anaraq belə yazırdı: “1947-ci ilin baharında, aprel ayının 15-də, axşam hava qaralandan sonra maşınımız Təbrizdən Şimala hərəkət edəndə içimdə ilk dəfə ayrılığın kədərini duydum. Bu kədər haradan gəldi? Niyə birdən qəlbimə dolub onu sıxmağa başladı? Ölümün pəncəsindən, zindanın işgəncələrindən yaxa qurtarıb getdiyim zaman bu nə kədərlənmək idi? Bəlkə bu kədər ayrıldığım ailəmin, qoyub getdiyim Təbrizin, itirdiyim azadlığın, şəhid olmuş dostlarımin, gələcəkdə xatirəyə dönəcək və xatırlanıqca mənə əzab verəcək günlərin ilk əlaməti idi? Bəlkə 26 yaşında olan bir gəncin sonu olmayan tale səfərinin ilk qaranquşu idi bu kədər?” [9, 153].

Balaş Azəroğlunun sual kimi qoyduğu bəlkələrin hamısı əslində cavablardır, misilsiz bir Azərbaycan mühacirətinin – 1940-1980-ci illərdə Quzeyə tapınmış Güneyli siyasi pənahəndlərin yaratdığı ədəbiyyatın nüvəsini, cövhərini təşkil edən başlıca ağrı nöqtələridir:

**Bir səhər yurdumdan ayırıb məni
Başqa bir şəhərə gətirdi qatar.
Dedilər: “Xəstəsən, sağaldar səni
Suyu buzdan soyuq qaynar bulaqlar”.
...İnanın, ayağım dəysə o yerə,
Bir də Savalana baxsam doyunca,
Sizdən nə gizlədim, daha bir kərə
Ürəyim ağrımaz ömrüm boyunca [5, 85].**

Söhrab Tahirin “Qırılan zəncirlər” adlı şeir toplusu 1965-də [43], “Mənim yolum” kitabı 1975-də [44], “Atəş bulağı” 1977-də [45], nəsrinin toplandığı “Qonşu qızın məktubları” 1985-də [46], köhnə və yeni şeirlərindən ibarət “Seçilmiş əsərləri” 2005-də [47] buraxılıb. Yolunun başlanğıcından yaradıcılığının şah damarı olan mühacirlik düşüncələri dəyişən vaxt boyu dəyişməz qalır:

**Gözləyirəm, gözlərimin qarasında
Çaxsın bir gün
Ürəyimin
Qızıl şimşək partlayışı.
Sona çatsın bu hicranlı yaşayışım.
...Hər işimdə
Yükün ağır tərəfindən yapışmışam.
İki qardaş,
İki ölkə,
İki tale arasında
İnfarktımla barışmışam [44, 21].**

Hökumə Billuri 1974-cü ildə buraxılan “Necə unudum” [12] kitabında olduğu kimi, 1976-da buraxılan “Çinar gözləyir məni” şeirlər toplusunda da [13], 1981-də

nəşr edilən “Apar məni o yerlərə” [14] kitabındakı şeirlərində də yenə həsrət həyəcanları ilə dolu idi, daxili dünyasının əksi olan bu şeirlərində qərrib idi, çoxdan qaynayıb-qarışdığı Quzey Azərbaycanda bir mühacir olaraq qalırdı:

**Qollarım dolanar boynuna bir gün,
Yenə baş qoyaram dizinə, Təbriz,
Həsrətdən, hicrandan cana doymuşam,
Doyunca baxaram gözünə, Təbriz.**

**...Həsrətin yandırır, pörşüdər məni,
Zərif çiçək kimi üşüdər məni,
Səsləsəm, Savalan eşidər məni,
Qızınnam oduna, közünə, Təbriz [14, 6-7].**

Bakıda çıxan ilk kitabında hansı Mədinə idisə [22], 1978-ci ildə buraxılan “Yora bilməz yollar məni” kitabında da [24] Gülgün elə həmin idi, 1984-də oxucuya çatan “Könlümü ümidlər yaşadır” kitabında da [25] onillər əvvəlki amallarına sadıq köhnə Mədinə Gülgün idi:

**Sən ey yaralı Təbriz,
Məndən aralı Təbriz,
Ağ gün aradım sənə,
Aradım dönə-dönə.
Bir ömür də çatmadı.**

**Yolunda can verməyə,
Bağ salıb, bar dərməyə,
Səni azad görməyə
Bir ömür də çatmadı.**

**...Qanad taxdım az qala,
Səpdim arzumu yola.
Beş addımlıq bu yola,
Bir ömür də çatmadı [25, 46].**

Onun 1959-cu ildə, Bakıya nisbətən təzə gəldiyi vaxtlarda nəşr edilmiş “Günlər və xatirələr” şeirlər məcmuəsinə “Vətən həsrəti, mübarizə eşqi” adlı önsöz yazan qələm bacısı Mirvarid Dilbazi təsdiqləyirdi: “Gülgünün azad vətənə qovuşmaq diləyi suları da, buludları da, torpağı da, insanı da dilləndirir, mübarizəyə çağırır” [23, 3].

1991-ci ildə gözlərini əbədilik yuman Mədinə Gülgünün son şeir kitabı 2010-cu ildə çıxdı [26]. Burada əvvəlki illərdə yazdıqları da vardı, lap ən axırıncı şeirləri də və o kitaba “Həsrət poeziyası” ünvanlı müqəddiməni də mühacirlik müşkülünün hansı kor düyün olduğunu öz ömründən yaxşı bilən Qulamrza Səbri Təbrizi yazmışdı və Mirvarid Dilbazinin Mədinə xanımın duyğu və düşüncə aləmində ən üst qatda görərək təsvir etdiyi həssas nöqtələri yarım əsr sonra o da bu poeziyadakı ən bariz cəhət kimi ilk növbədə görür, oxucunun da diqqətinə çatdırırdı: “İkiyə parçalanmış Azərbaycan xalqını düşündürən, narahat edən ən mühüm məsələlər onun şeirlərində bütün yönərlilə bədii əksini tapmışdır.

...Bu, ondan qaynaqlanır ki, şairə ayrılıq faciəsini sadəcə bir çoxları kimi uzaqdan-uzağa duymamış, ömründə, taleyində yaşamışdır” [26, 3].

Mühacirlik motivləri qəlbində və bəxtindəki hicranlar təxəllüsünə çevrilmiş Əbülfəz Hüseyni Həsərin də [19, 237-243; 41], təbib və yazıçı Qulamrza Cəmsidin də [21, 550], xalçaçı və nasir Cəfər Mücirinin də [35] yaradıcılığında bir nəğmənin nəqəratı kimi daim səslənməkdə davam etdi.

Güneylilərin Quzey Azərbaycana gəlişinin ədəbiyyatşünaslıq elminə münbit təsiri də ayrıca və ayrıntıları ilə açıqlanması zəruri olan sahədir. Həm farscanı mükəmməl bilmələri, həm əlyazmaları oxumaqda səriştəli olmaları bu alimlərin klassik irsin araşdırılmasında xeyli “ağ ləkələr”in rəf edilməsinə meydan açdı. Qulamhüseyn Beqdelinin [10], Hökumə Billurinin [15], Firuz Sadıqzadənin [37; 38; 39], Sabir Nəbioğlunun [36], Qafar Kəndlinin [31], elə həmin Balas Azəroğlunun elmi əsərləri [6; 8] həm də o cəhətdən fərqlənirdi ki, bu, yalnız mühacirlərin yaratdığı elmi irs deyildi, həmin yaradıcılıq məhsullarında onların bədii ədəbiyyatda etdiklərinin bir ayrı təzahürü üzə çıxırdı. Onların elmi araşdırmalarının da köç ədəbiyyatına birbaşa dəxli vardı, mühacirlik damarı bu tədqiqlərdə də aşkarca hiss edilirdi.

Həmzə Fəthi Xoşginabi həm usta qələmlə nasir idi [28; 29; 30], həm tədqiqatçı [20, 171-202; 21, 348], Həmid Məmmədzadə həm yaxşı yazıçı idi [32; 33], həm yüksək səviyyəli şərqşünas, azərbaycanşünas alim [34; 21, 396] və Məhəmmədrza Afiyə bə beləcə [20, 280-300; 21, 617; 1]. Ancaq onların yaradıcılıqlarının bədii layında da, elmi qatında da mühacirlik mövzusu dərinə yox, asanca duyulacaq və görünəcək qədər üstə idi.

Vətəndən Vətənə – Güney Azərbaycandan Quzey Azərbaycana canını irticadan, labüd ölümdən qurtararaq pənah gətirmiş siyasi mühacirlərin milli ədəbiyyat tarixində qoyduqları silinməz iz bir tərəfdən böyük ədəbiyyatdırsa, digər tərəfdən qəmli və şanlı tarixdir. Dünya köç ədəbiyyatı tarixində uca yeri olan bu ədəbi miras özünə xas rəmzləşmiş obrazlar şəbəkəsi də yaratdı. Bu simvollaşmış bədii surətlərdən yalnız bircəsi – Araz çayı haqqında yazılmışlar cild-cild kitablara sığacaq qədərdir və bircə həmin fenomenin timsalında Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının qapalı siyasi rejimlər mənəşəsində necə məhərdli və tədbirli özünüifadə vasitələrinə yiyələndiyini izləmək mümkündür.

Şair Əli Tudə 22 yaşında ikən Milli Hökumət dönəmində Təbrizdə yaradılan ilk milli Filarmoniyanın birinci direktoru olmuşdu və 1946-cı ildən gələn o sədələri son günlərindək unutmadı (Bunu məcazi ifadə olaraq işlətmirəm, həyatının ən axır parçasında lentə alınmış söhbətində Əli Tudənin həmin hissləri çılpalığı ilə duyulmaqdadır):

**Qəfildən doğulan həsrət sinədə
Nə qədər qalacaq? Bilməyir insan.
Qürbətdə qocalır... Ancaq yenə də
Görüş ümidiylə yaşayır insan [48, 377].**

Vaxt və nəsillər dəyişdi, XX əsrin ortalarında yaranmış Vətəndən Vətənə mühacirətin ən qocaman təmsilçilərinin ən sonuncuları da tükənməkdədir. Ancaq Azərbaycan siyasi coğrafiya baxımından XIX əsrdə düşar olduğu biçimdədir, yenə sərhədlərlə ayrılan iki hissədən ibarətdir. Və bu gerçəklik mühacirliyin yeni təzahürlərini istisna etmədiyi kimi, köç ədəbiyyatı nümunələrinin də buna uyğun yaranışını qaçılmaz edir.

QAYNAQLAR:

1. Afiyət, Məhəmmədrza. Sərdar-i milli Səttarxan. Bakı, 1968
2. Aşıq Hüseyn (Cavan). Azadlıq mahnıları. Bakı: Azərnəşr, 1950
3. Aşıq Hüseyn (Cavan). Aşığın arzuları. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, 1950
4. Azəroğlu, Balaş. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956
5. Azəroğlu, Balaş. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961
6. Azəroğlu, Balaş. Məhəmməd Əmani. Bakı: "Elm", 1977
7. Azəroğlu, Balaş. Dünənim, bu günüm, sabahım. Bakı: "Gənclik", 1978
8. Azəroğlu, Balaş. Saib Təbrizinin sənət dünyası. Bakı: "Yazıçı", 1981
9. Azəroğlu, Balaş. Xatirələrım. Bakı: "Nurlan", 2008
10. Beqdeli, Qulamhüseyn. Şərq ədəbiyyatında "Xosrov və Şirin" mövzusu. Bakı: "Elm", 1970
11. Billuri. Şeirlər. Bakı: "Uşaqgəncnəşr", 1954
12. Billuri, Hökumə. Necə unudum. Bakı: "Gənclik", 1974
13. Billuri, Hökumə. Çinar gözləyir məni. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976
14. Billuri, Hökumə. Apar məni o yerlərə. Bakı: "Yazıçı", 1981
15. Billuri, Hökumə. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı: "Elm", 1984
16. Biriya, Məhəmməd. Ürək sözü. Bakı: Azərnəşr, 1944
17. Cəmsidi, Qulamrza. Ögey qardaşlar. Bakı: "Gənclik", 1979
18. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. İkinci cild. Şeir, nəsr, folklor. Bakı: "Elm", 1983
19. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Üçüncü cild. Şeir, nəsr, folklor. Bakı: "Elm", 1988
20. Cənubi Azərbaycan yazıçılarının ədəbi məcmuəsi. Bakı: "Azərbaycan" ruznaməsinin nəşriyyatı, 1955
21. Əhmədov, Teymur. Azərbaycan yazıçıları XX-XXI yüzillikdə. Ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2011
22. Gülgün, Mədinə. Sülhün səsi. Bakı: Azərnəşr, 1951
23. Gülgün, Mədinə. Günlər və xatirələr. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, 1959
24. Gülgün, Mədinə. Yora bilməz yollar məni. Bakı: "Yazıçı", 1978
25. Gülgün, Mədinə. Könlümü ümidlər yaşadar. Bakı: "Gənclik", 1984
26. Gülgün, Mədinə. Mən bu ömrü yaşadım. Bakı: "Nurlan", 2010
27. Hüseynov, Rafael. Söz heykəli. Bakı: "Elm və təhsil", 2012
28. Xoşginabi, Həməzə Fəthi. Son bayraqdar. Bakı: "Uşaqgəncnəşr", 1954
29. Xoşginabi, Həməzə Fəthi. İki qardaş. Roman. Bakı: "Uşaqgəncnəşr", 1959
30. Xoşginabi, Həməzə Fəthi. Məhəbbət və nifrət. Hekayələr, təmsillər. Bakı: Azərnəşr, 1965
31. Kəndli, Qafar. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü, mühiti. Bakı: "Elm", 1988
32. Məmmədzadə, Həmid. Hekayələr. Bakı: Azərnəşr, 1957
33. Məmmədzadə, Həmid. İki məhəbbət. Bakı: Azərnəşr, 1966

34. Məmmədzadə, Həmid. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq. Bakı: "Elm", 1971
35. Müciri, Cəfər. Araz sahilində hekayələr. Bakı: "Yazıçı", 1987
36. Nəbioğlu, Sabir. Bu karvanın yolu Güneyədir. Bakı: "Nurlan", 2007
37. Sadıqzadə, Firuz. Savalan ətəklərində. Bakı: Azərnəşr, 1956
38. Sadıqzadə, Firuz. Tüfənglə ölçülən torpaq. Povest və hekayələr. Bakı: "Gənclik", 1967
39. Sadıqzadə, Firuz. Nizami və müasirlik. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 1992
40. Şairlər məclisi. Oktyabr-noyabr 1945-ci il. Aban-Azər 1324-cü il şəmsi. Təbriz, Şairlər Məclisinin nəşriyyatı, 1945 (ərəb əlifbasında)
41. Şirazi, Hafiz. Seçilmiş şeirlər. Farscadan tərcümə edən Əbülfəz Hüseyni. Bakı, 1967
42. Tahir, Söhrab. Bulaq. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1959
43. Tahir, Söhrab. Qırılan zəncirlər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965
44. Tahir, Söhrab. Mənim yolum. Bakı: "Gənclik", 1975
45. Tahir, Söhrab. Atəş bulağı. Şeirlər və poemalar. Bakı: "Gənclik", 1977
46. Tahir, Söhrab. Qonşu qızın məktubları. Bakı: "Gənclik", 1985
47. Tahir, Söhrab. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005
48. Tudə, Əli. Həyatım, xatirələrim. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2020

Məqaləyə istinad: Rafael Hüseynov. Köç ədəbiyyatının Azərbaycan fenomeni: Vətəndən vətənə mühacirətin bədii və elmi irsi. Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. Nömrə 1 (24), 2023. səh. 7-20.
DOI: 10.30546/2702-0034.1.24.2023.7

Rafael HUSEYNOV

**AZERBAIJANI PHENOMENON OF EMIGRATION LITERATURE:
ARTISTIC AND SCIENTIFIC HERITAGE OF EMIGRATION FROM
HOMELAND TO HOMELAND**

S u m m a r y

The age of Azerbaijani emigration literature is measured in centuries, and this literature created due to various socio-political reasons, has a rich heritage. Furthermore, Azerbaijani emigration poetry and prose stand out from similar literature of other peoples with a number of unique features.

The history of literary samples created by an Azerbaijani writer separated from his homeland, appear also to be a mirror of the political fate of the people. There are also “Literature of exile”, “Literature of prison”, “Literature of captivity” which can be classified as emigration literature of Azerbaijan, and if this heritage emerges as a literary wealth on the one hand, on the other hand, it can be considered artistic and meaningful illustrations helping in a detailed study of complex events in history and the destinies of the people. There is a specific direction in Azerbaijani emigration literature which is associated with the tragedy of violent separation in the history of the Azerbaijani people, and since other peoples do not have this kind of division, this type of emigration, this type of literature is distinguished by its uniqueness. The division of Azerbaijan as a territory and people into two parts occurred in 1813 and 1828. However, on December 12, 1945, the most significant event in the life of the Azerbaijani people took place. The national government was established in South Azerbaijan and during the year of its existence managed to do a lot for the independent development of the people. Within this framework, literature and culture also made major strides and progress in the South. Among the significant factors behind this was that during this period the literary forces of the South and the North were together and worked in close cooperation. Nevertheless, on December 12, 1946, exactly one year following its announcement thousands of people who had fought to found and maintain the National Government of Azerbaijan which collapsed later, were faced with tragedy. Tens of thousands of Azerbaijanis were hanged, imprisoned and exiled by the royal regime of Iran. Thousands of liberty fighters were saved from inevitable harsh punishments and death by their arrival in Soviet Azerbaijan after crossing the river of Araz within a few days. In essence, it was emigration. However, this was c, from that Azerbaijan to this Azerbaijan. Nonetheless, South Azerbaijan was part of Iran, North Azerbaijan was part of the Soviet Union. Closed borders, persecution of those immigrating to the USSR by the shah's regime in Iran, and the threat of arrest in case of their return prevented direct contact between those on this side and the ones on the other side. For 40 years – until the overthrow of the shah and a change in the system of government in Iran – literature was the main bridge connecting one side to the other. Among those who took refuge in Soviet Azerbaijan and were among the activists of the National Government of Azerbaijan in Iran, a number of outstanding writers grew up.

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ФЕНОМЕН ЭМИГРАНТСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ: ХУДОЖЕСТВЕННОЕ И НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ
ЭМИГРАЦИИ С РОДИНЫ НА РОДИНУ**

Р е з ю м е

Средневековая азербайджанская литература традиционно создавалась на трёх ведущих языках – турецком, персидском, арабском, и хотя на этом многоязычии сказываются особенности классической системы образования, одной из главных причин является эмиграция, принуждение писать и творить за пределами страны. Выдающийся поэт XIII века Зульфугар Ширвани, проживший почти 100 лет и проведший свою жизнь в дальних путешествиях, отметил в одной из своих од, что он написал прозу и стихи на шести языках. Первой основной причиной такого многоязычия была потребность быть понятым в среде, в которой оказался писатель.

Таким образом, многоязычие, характерное для азербайджанской литературы, можно воспринимать как одну из устойчивых особенностей эмигрантской литературы. История литературных образцов, созданных азербайджанским писателем и, в целом, отделенным от Родины азербайджанцем, также является зеркалом политической судьбы народа. Когда мы рассматриваем наши «Ссылочную литературу», «Тюремную литературу» и т.д., которые можно отнести к разряду эмигрантской литературы, мы встречаем десятки подписей, имена которых заслуживают того, чтобы жить на страницах великих литературных книг.

Не является исключением и то, что эти направления, каждое из которых заслуживает детального изучения, встречаются и в литературе других народов. Однако существует специфическое для азербайджанской эмигрантской литературы направление, которое связано с трагедией насильственного разделения на две части в истории азербайджанского народа, и поскольку такого рода разделения, этот тип эмиграции не встречается в других народах, таким образом, этот вид литературы отличается своей уникальностью. Разделение Азербайджана как территории и народа на две части произошло в 1813 и 1828 годах. Однако 12 декабря 1945 года произошло самое знаменательное событие в жизни азербайджанского народа. Национальное правительство было создано в Южном Азербайджане и за год своего существования сумело осуществить многое для независимого развития народа. В этих рамках литература и культура также добились серьезного прогресса на Юге. Однако 12 декабря 1946 года, ровно через год после его провозглашения, Национальное правительство Азербайджана рухнуло и тысячи людей, боровшихся за ее создание и сохранение, столкнулись с трагедиями. Десятки тысяч азербайджанцев были повешены, посажены в тюрьму и сосланы шахским режимом Ирана. От неизбежных суровых наказаний и смерти тысяч борцов за свободу спасло их прибытие в Советский Азербайджан после пересечения Араза за несколько дней. По сути, это была эмиграция. Но это была эмиграция с Родины на Родину, из того Азербайджана в этот

Азербайджан. Однако Южный Азербайджан был частью Ирана, а Северный Азербайджан – частью Советского Союза. Закрытые границы, преследование иммигрировавших в СССР шахским режимом в Иране и угроза ареста в случае их возвращения препятствовали прямому контакту между теми, кто находился на другой стороне. На протяжении 40 лет – до свержения шаха и смены системы управления в Иране – литература была главным мостом, соединяющим одну сторону с другой. Среди тех, кто укрылся в Советском Азербайджане и входил в число активистов Национального правительства Азербайджана в Иране, вырос ряд выдающихся писателей. Балаш Азероглу, Мадина Гюльгюн, Хакима Биллури, Сохраб Тахир, Али Туде и многие другие до конца жизни прожили в Советском Союзе как «политические беженцы» без местного паспорта. Основной темой всех их на протяжении всего творчества было разделение Родины на две части, разделение народа, тоска по Югу. Созданное ими литературное наследие стало поэтической и прозаической летописью азербайджанской эмигрантской литературы, отделенной от другой части родной Отчизны непроницаемыми политическими заборами. Среди них Гамид Мамедзаде, Гуламгусейн Бегдели, Джафар Муджири, Фируз Садыгзаде, Абульфаз Гусейни, которые также занимались литературным творчеством, но были более склонны к научным исследованиям, находились на пути к точному описанию научной картины этой уникальной литературы и проделали большую работу по доведению этого литературного процесса, продолжающегося на Юге, на другую сторону. Помимо весьма необходимой работы, которую они осуществили, они также имеют беспрецедентные заслуги в плане исследования и представления народу национальной классической литературы, созданной на арабском и персидском языках.

**RİSALƏ.
ELMİ
ARAŞDIRMALAR
JURNALI**